

*ГАЛИНА ПОТАПОВА, доцент
Київський національний лінгвістичний університет*

МОРФОНОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ ВІДДІЄСЛІВНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКИХ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД

В статті розглянуто проблему морфологічного опису на матеріалі російських віддієслівних словотвірних гнізд. В подробицях описано методику створення морфологічних моделей. Доведено, що це найбільш економний спосіб морфологічного опису. Створені морфологічні моделі систематизовані та серед них визначені типові.

Ключові слова: віддієслівне словотворення, морфологія, словотвірне гніздо, верхівка словотвірного гнізда, модель, динамічна морфологія, дієслова звукопозначення, суфіксальна модель, префіксальна модель, конфіксальна модель.

The problem of morphological description as exemplified in Russian postverbal words families is under consideration. The method of morphological models making is described in detail. This method of morphological description is proved to be the most economical one. These morphological models were systematized (classified) and the most typical among them were determined.

Key words: deverbative word formation, morphonology, family of words, model, dynamic morphonology, sound name, suffixal model, prefixal model, confixal model.

Бодуєнівська «психічна реальність» дозволяє нам співвіднести формальний та семантичний аспекти мови. При цьому морфології призначена важлива роль. Морфологічні явища не є знаковими, тому що вони завжди зумовлені фоно-морфологічним контекстом та супроводжують будь-які морфологічні процеси, але морфологія це той «місточок», за допомогою якого можливо, з одного боку, пояснити зв'язок знакових одиниць мови – морфем та слів – з «незнаковими» одиницями – фонемами, а з іншого, з'ясувати феномен «накопичування» значення.

Термін «модель» використовується у лінгвістиці в декількох значеннях. Уперше термін модель було вжито у 1944 році американським лінгвістом Харисом (Лосев 2004:14), потім у 1954 році – Хокетом, а у 1956 році – Хомським (Чомським). На початку 60-х років було створено теорію моделювання у фонології та синтаксисі. На сьогодні існує 27 визначень терміна «модель» (Лосев: 16), які використовуються в різних областях лінгвістики: починаючи від загального мовознавства, закінчуючи психологією мови. Використання теорії моделювання у лінгвістиці дозволило, з одного боку по новому побачити і проаналізувати мовні факти, з іншого, прогнозувати та конструювати нові можливі мовні елементи. Широко розповсюджені мовні моделі С.Шаумяна та І.Ревзіна для породжувальних граматик. Під моделлю ми розуміємо алгоритм конструювання мовних елементів. Саме таке тлумачення було покладено в основу терміна «морфологічна модель», який вперше було запроваджено Т.В.Булигіною (Булигіна 1977). Сучасні лінгвісти створили декілька видів морфологічних моделей. Наприклад, С.М.Толстая, а за нею М.Ю.Федурко класифікують моделі за характером морфологічних перетворень. Вони пропонують моделі палаталізації/диспалаталізації, вокалічну, усічення та інше. С.О.Майська (Майская 2001:32) пропонує такі типи морфологічних моделей: M_1 – модель з усіченням кінцевої голосної та M_2 – модель зі збереженої кінцевої голосної основи. Ми вважаємо, що морфологічна модель має включати морфологічний формант та обов'язково містити морфологічне правило. Така морфологічна модель сприяє встановленню закономірностей в використанні морфологічних операцій для будь-яких словотвірних гнізд. Сьогодні необхідно описувати динамічну морфологію (морфологію СГ) більш економним способом, а саме у вигляді морфологічних моделей, які в свою чергу диктуються морфологічними правилами.

Матеріалом нашого дослідження були віддієслівні словотвірні гнізда з верхівками – дієсловами звукопозначення, віддієслівні зони іменникових СГ (*гóлос, звúк, шúм, шéпот, хрúп, хрúст, стúк, хлúп, кáшель*) та дієслівні зони звуконаслідуваних слів (*бу́х, бяк, фу́к, цок, бу́ль, квá, кря, тэ́ньк, тьяв, фырк, хмык, хрюк, чмо́к, ша́рк, чирі́к*). Саме цей матеріал було обрано, тому що ці СГ є найбільш компактними, легко доступними та мають великий словотвірний потенціал (всього 59 СГ, які складаються з 1524 похідних).

Для відбору СГ було застосовано метод суцільної вибірки зі словників. Специфіка морфонологічних операцій досліджувалась за допомогою морфемного та словотворчого аналізу, Морфонологічне варіювання морфем-основ та морфем-формантів встановлювалось за допомогою методів лінгвістичного конструювання та моделювання.

Основною одиницею морфонологічного опису обрано морфемний (аломорфний ряд). Місце локалізації морфонологічних операцій у слові називається морфонологічною позицією. Усі морфонологічні позиції поділяємо на межові та основні. Морфонологічною операцією вважається будь-яке перетворення аломорфа в складі альтернативного рядна, яке супроводжує словотвірний крок на будь-якому ступені словотворення. Усі морфонологічні операції, які відбуваються в віддієслівних словотвірних гніздах, поділяємо на якісні та кількісні. До якісних відносимо такі операції, які не змінюють кількісний склад аломорфа, це – консонантні чергування (корелятивні/некорелятивні), вокальні чергування, чергування з нулем та зміну акцентуації. Кількісної операцією вважаємо лише усичення похідної основи. При цьому операції, які є характерними для більшості словотвірних гнізд класу вважаємо ядреними, околядерними вважаються операції, котрі є характерними для двох та більше словотвірних гнізд класу. Периферійними вважаються операції, які є характерними для одного словотвірного гнізда класу. Морфонологічна операція вважається простою, якщо складається з одного морфонологічного перетворення. Складною-якщо вміщує два та більш морфонологічних перетворень.

При віддієслівному словотворенні морфонологічні правила жорстко регламентують послідовність виконання морфонологічних операцій, ця послідовність є залежною від морфонологічної значущості тієї чи іншої операції: першої серед них є усичення похідної основи, тому що без цієї операції неможливо подальше словотворення; другої відбувається консонантне чергування, тому що місце його локалізації межа морфем, за словами О.Кретова (А. Кретов 1998,124) найбільш значуще місце у морфонології слова при словотворенні та останньою операцією завжди є зміна акцентуації, тому що саме акцентуація оформлює слово.

Словотвірні гнізда (СГ) та дієслівні словотвірні зони (ДСЗ), що було досліджено, залежно від фонологічної структури верхівок словотвірного гнізда, було згруповано у 14 фонологічних класів верхівок (ФКВ). Особливу увагу звернено на характер контактної зони префікс/суфікс. При цьому 1-11 ФКВ склали словотвірні гнізда з верхівками дієсловами звукопозначення та віддієслівні зони іменникових словотвірних гнізд *гóлос, звúк, шúм, шéпот, хрúп, хрúст, стúк, хлúп, кáшель*, 12-14 класи – дієслівні зони словотвірних гнізд звуконаслідуваних слів. Усі словотвірні гнізда мають різне лексичне наповнення, яке віддзеркалює об'єктивне існування цих слів у системі мови. За результатами нашого дослідження, словотвірні гнізда з верхівками дієсловами звукопозначення об'єднують біля 1370 похідних, дієслівні зони словотвірних гнізд звуконаслідуваних слів – біля 250 похідних:

Для створення морфонологічних моделей необхідно було, перш за все, виявити та описати морфонологічні операції, що супроводжують кожний словотвірний крок у СГ. Опис та подальше дослідження морфонологічних операцій дало змогу проаналізувати значущість тієї чи іншої операції для морфонології віддієслівного словотворення.

Як продемонстрував матеріал дослідження, обов'язковою морфонологічною операцією, яка супроводжує будь-який спосіб словотворення, крім префіксального, для всіх віддієслівних словотвірних гнізд та віддієслівних зон є операція усичення похідної основи. Частіше за інших, при будь-якому словотворчому форманті використовується також зміна акцентуації. Морфонологічні моделі, що вміщують зміну акцентуації як морфонологічну операцію, цілком підтверджують висновки В.Б.Касевича о необхідності відокремлення просодичної морфонології. (Касевич 1986). З 59 словотвірних гнізд та віддієслівної словотвірної зони, що було досліджено, не марковано зміною акцентуації лише десять СГ та віддієслівних зон, це *голоси́ть, изре́чь, хли́пать, фу́кать, бя́кать, хмы́кать, чмо́кать, хрю́кать, бу́лькать, чирі́кать*. З них у СГ *голоси́ть, изре́чь* верхівка словотвірного гнізда – дієслово звукопозначення, а у СГ *хли́пать, фу́кать, бя́кать, хмы́кать, чмо́кать, хрю́кать, бу́лькать, чирі́кать* – верхівками є звуконаслідуванні слова. Проаналізований матеріал продемонстрував, що консонантне некорелятивне чергування зустрічається у вісьмох словотвірних гніздах: *пища́ть, визжа́ть, треща́ть, крича́ть, голоса́ть, верезжа́ть,*

изречь, урчатъ. Однак саме тип консонантного чергування (корелятивне/некорелятивне) не є важливим для морфонології віддієслівного словотворення, тому що в обох випадках чергування виконує таку ж саму морфонологічну функцію, наприклад: *кликать-клич; плакать-плач; пищать-писк та скрипеть-скрип; свистеть-свист; хрипеть-хрип*. Використання некорелятивного консонантного чергування, пояснюємо явищами діакронії. Що стосується вокального чергування, то воно зустрічається у третьому та четвертому ФКВ, супроводжує суфіксальне та конфіксальне словотворення.

У словотвірних гніздах *стукать, хлопать, кликать, кашляют, крякать* при множинній мотивації морфонологічні операції, що супроводжують словотворення на різних ступенях, збігаються. Наприклад, похідне *пристукивать* можливе на другому та третьому ступені словотворення, в обох випадках словотворення супроводжується усиченням похідної основи та консонантним корелятивним чергуванням; похідне *выкашливать* також відтворюється на другому та третьому ступені словотворення. Словотворення супроводжується усиченням похідної основи та зміною акцентуації. Однак, у СГ *свистеть* словотворення з множинною мотивацією відбувається на одному - другому ступені та морфонологічна маркіровка словотворення не збігається: коли похідне *посвист* відтворюється від іменникової основи *світ-посвіт*, воно супроводжується лише зміною акцентуації, а коли воно відтворюється від дієслівної основи *посвистывать-посвист*, тоді воно супроводжується усиченням похідної основи та зміною акцентуації.

Наступним кроком на шляху до створення типології морфонологічних моделей було опис морфонологічних перетворень та відтворення морфонологічних моделей за способом словотворення та словотвірним формантом. Було констатовано, що у віддієслівному словотворенні беруть участь префікси, суфікси та конфікси.

Кількість морфонологічно маркованих префіксів – формантів обмежена (їх троє), воно беруть участь тільки при словотворенні іменників та дієслів. При відтворенні іменників використовуються префікси *по-, при-*, при відтворенні дієслів використовується префікс *вы-*. При цьому морфонологічна маркованість похідних не залежить ні від фонологічного класу СГ, ні від ступеня словотворення. Відіменникове словотворення за допомогою префікса *по- при-*, супроводжується консонантним корелятивним чергуванням та зміною акцентуації: *посвист* от *свист*, *привизг* от *визг*. Віддієслівне словотворення за допомогою префікса *вы* морфонологічно марковано зміною акцентуації: *вышептать, вызвонить, высвистать, выкликать, выступить, выплакать, выхлопать, выкликнуть, выхлопнуть, выбухать, выбухнуть, вышаркать*. Таким чином було отримано такі морфонологічні моделі за словотвірним формантом-префіксом (**див. дод. 2**) Досягнуті результати підтверджують висновки про надзвичайну морфонологічну сталість префіксів, відсутність у них класифікаційного значення та, відповідно, їхньої факультативної ролі у морфонологічних процесах.

Найбільш потужним способом віддієслівного словотворення є словотворення суфіксальне. У віддієслівному словотворенні дієслів бере участь вісім морфонологічно маркованих суфіксів. Найпродуктивніший є суфікс *-ну-*. Його використано на першому ступені словотворення, незалежно від фонологічного класу дієслова – верхівки, таке суфіксальне словотворення морфонологічне марковано усиченням похідної основи + консонантним чергуванням + зміною акцентуації. Це відбувається у всіх ФКВ, крім СГ *лایать* (11 ФКВ). У цьому словотвірному гнізді словотворення супроводжується усиченням похідної основи: *лایать-лایнуть*.

У словотворенні іменників бере участь 23 морфонологічно маркованих суфікса. Словотворенні відбувається у першому, п'ятому, сьомому та десятому ФКВ. Частіше за все цей спосіб словотворення використовується у 10 ФКВ. Слід зазначити, що використання у словотворенні суфіксів – омонімів морфонологічно марковано таким ж самими морфонологічними операціями, т.т. у таких випадках морфонологічна маркованість не залежить від семантики словотвірного форманта.

Прикметники можуть бути відтворені як від дієслівної похідної основи, так і від основи іменників. Частіше за все таке словотворення відбувається у п'ятому ФКВ, на чотирьох ступенях словотворення, у десятому на другому та третьому ступенях словотворення, у третьому та восьмому ФКВ на другому ступені словотворення, у сьомому ФКВ на першому ступені словотворення. Таке суфіксальне словотворення морфонологічне марковано складними морфонологічними операціями: усичення похідної основи + консонантне чергування, наприклад, (5,1 У+КЧ= *крикливый*), за винятком СГ *пётъ*. У ньому словотворення прикметників морфонологічно марковано простою операцією усиченням похідної основи (1,1 У = *пегучий*). Прикметникове словотворення від іменної основи відбувається у словотвірних гніздах п'ятого та восьмого ФКВ на другому ступені словотворення та морфонологічно марковано зміною акцентуації, наприклад (8,II 3А *верезгливый*), (5,II 3А= *громовой*). Слід окремо зазначити, що суфікс *-лив* використовується при словотворенні як від

дієслівної так і від іменникової основ. (Пешковский:103). У випадку словотворення від дієслівної основи його використання морфологічно марковано усіченням похідної основи + консонантним чергуванням: *криклівый* (5,І), у випадку словотворення від іменної основи – зміною акцентуації: *верезгливый* (8,ІІ). Було отримано морфологічні моделі за словотвірним формантом-суфіксом для відтворення дієслів, прикметників та іменників.

Морфологічне марковане конфіксальне словотворення відбувається у першому, третьому, четвертому, п'ятому, десятому ФКВ на трьох ступенях словотворення. Найчастіше морфологічно марковані такі конфікси: (*по+ивать*) – десять похідних у третьому, четвертому, п'ятому, сьомому ФКВ; (*по+ивать*) – дев'ять похідних у третьому, четвертому, п'ятому, десятому ФКВ. Використання конфіксів (*по+ивать*), (*про+ивать*) обмежено першим ступенем словотворення. Було отримано такі морфологічні моделі за словотвірним формантом-конфіксом.

Окремо слід виділити таке мовне явище як нульові одиниці. Ґрунтом для відокремлення таких одиниць стало положення Ф.де Соссюра, про те що їхнє снування пояснюється про важливість лише відмінність одного знака от іншого (Соссюр,). Слід зазначити, що нульовими можуть бути одиниці різних мовних підсистем. Наприклад, нульовий словотворчий формант – нуль (нульовий) суфікс, або чергування з нулем звуку як морфологічний засіб, що супроводжує тої чи інший спосіб словотворення.

У матеріалі дослідження представлено такі види нульових одиниць: по-перше, це нульовий словотворчий суфікс – нуль (нульова) суфіксація як спосіб словотворення, по – друге, чергування з нульової фонемою - морфологічна операція. Як спосіб словотворення нуль суфіксація породжує іменники та супроводжується декількома простими та складними морфологічними операціями, це може відбуватися на будь-якому ступені словотворення, у будь-якому словотвірному ґнізді, не залежно від типу ФКВ. Наприклад, словотворення може супроводжуватися усіченням похідної основи та зміною акцентуації - *перестук* (10,ІІ), *взвізг* (4,ІІ); усіченням похідної основи та консонантним корелятивним чергуванням - *зуда*(3,І); усіченням похідної основи, консонантним корелятивним чергуванням та зміною акцентуації *бас, сун*,(1,І); В окремих випадках нуль суфіксація додається ще до деяких словотвірних формантів, наприклад, префікса *по-*. У цьому випадку словотворення морфологічно маркується усіченням похідної основи та зміною акцентуації - *пóкрик* (5,І).

У двох випадках, коли чергування з нулевою фонемою виступає як морфологічний засіб він додається до усічення похідної основи та зміни акцентуації - *ше□not* (4,І); *po□not* (4,І).

Систематизація морфологічних моделей СГ дозволила відтворити типологію морфологічних моделей. З усіх отриманих морфологічних моделей типовими вважаються тільки морфологічні суфіксальні моделі. При цьому типовими моделями для СГ, мотивованими дієсловами звукопозначення, та віддієслівних словотвірних зон відіменникових словотвірних ґнізд (1-12 ФКВ) стали суфіксальні моделі: усічення похідної основи + зміна акцентуації (**S Y+3A**); усічення похідної основи + консонантне чергування + зміна акцентуації (**S Y+KЧ+3A**); усічення похідної основи + консонантне чергування + вокальне чергування + зміна акцентуації (**S Y+KЧ+ВЧ+3A**). Для віддієслівних словотвірних зон звуконаслідуваних слів (12-14 ФКВ) типовими стали такі суфіксальні моделі: усічення похідної основи (**S Y,**) усічення похідної основи + зміна акцентуації (**S Y+3A**); усічення похідної основи + консонантне чергування (**S Y+KЧ**).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булыгина Т.В. Проблема морфологических моделей. – М., 1977– С.237
2. Герд А.С. Морфемика в описательной грамматике.// Морфемика. Принципы и методы системного описания. Межвузовский сборник. – Л.,1987.– С. 34–43.
3. Касевич В.Б. Морфология. – Л.: Издательство Ленинградского университета. 1986., – 160 с.
4. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию моделей.– Москва: УРСС.– 2004с.
5. Майская С.О. Несклоняемые существительные с исходом на гласную в русском словообразовании. // Доклады международной конференции Диалог 2001. – М., 2001 С. 32–37